

Marzena Ruszkowska

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

ORCID: 0000-0003-3262-6641

Wybrane aspekty funkcjonowania dziecka zdolnego w pieczy zastępczej

Artykuł prezentuje wyniki badań dotyczących funkcjonowania dzieci zdolnych w pieczy zastępczej w trzech województwach wschodniej Polski, przy czym analizom poddano zarówno dzieci o zdolnościach ogólnych, jak i kierunkowych. Celem badań było zidentyfikowanie czynników mogących mieć wpływ na rozwój zdolności podopiecznych. Badania prowadzono od kwietnia do grudnia 2018 roku – zbadano zainteresowania wychowanków pieczy zastępczej, określono specyfikę funkcjonowania zdolnych wychowanków w środowiskach zastępczych. Zbieranie danych rozłożono na dwie fazy, w pierwszej fazie (badania sondażowe) wykorzystano kwestionariusz ankiety dla podopiecznych (10 lat i powyżej), analizę dokumentów i wywiad z dyrektorem placówki. W drugiej fazie na podstawie kryteriów psychopedagogicznych, tj. nominacje rodzicielskie (w tym wypadku nominacje wychowawców); autonomiacje; uczestnictwo w konkursach i zawodach; posiadane zainteresowania i ich rozwijanie wyłoniono przypadki zdolnych podopiecznych i przeprowadzono wywiady jakościowe na ich temat. Badania pozwoliły na określenie problemów związanych z funkcjonowaniem społecznym zdolnych podopiecznych w środowisku pieczy zastępczej oraz przybliżyły rodzaje wsparcia oferowanego im przez to środowisko.

Słowa kluczowe: pedagogika społeczna, piecza zastępcza, dziecko zdolne, Polska wschodnia

Selected Aspects of the Functioning of Gifted Child in Foster Care

The article presents the results of the research on the functioning of gifted children in foster care in three provinces of eastern Poland, however, children showing both general as well as profile talents undergone analysis. The aim of the research was to identify factors that may affect the development of the pupils talents. The research was conducted from April to December 2018 – not only the interests of foster care pupils were examined but also the specificity of gifted children functioning in foster environments was determined. Data was collected in two

phases. In the first phase (survey) a questionnaire for the pupils (10 years and older), document analysis and interview with the principals of the facility were used. In the second phase, on the basis of psychopedagogical criteria, i.e. parental nominations (in this case, nominations of educators); autonominations; participation in competitions or contests; possessed interests and their development, cases of gifted pupils were selected. Therefore, qualitative interviews were conducted in order to acquire some information about them. The research both allowed to identify problems related to the social functioning of gifted pupils in a foster care environment and brought closer the types of support offered to them by this environment.

Keywords: social pedagogy, foster care, gifted child, eastern Poland

Wprowadzenie

Szkoła funkcjonuje w określonej kulturze edukacyjnej, na którą składają się: organizacja systemu szkolnego, wyobrażenia i oczekiwania społeczne, programy ukryte za podręcznikami, język dokumentów oświatowych, wśród których najważniejsza jest podstawa programowa (Bonar, 2014, s. 44). Krzysztof J. Szmidt uważa, że polski system edukacyjny nadal realizuje transmisyjny i replikacyjny przekaz wiedzy, nauczyciele zaś kładą nacisk na konformizm poznawczy uczniów, premiuując ich myślenie odtwórcze, zabijając tym samym ich ciekawość poznawczą i dociekliwość (2001). Zbyszko Melosik dodaje, że „Edukacja polska – na poziomie podstawowym i średnim – jest edukacją zagubionych talentów, przytłoczonych przez nieuniknione «uprzeciętnianie»” (2008, s. 17). Tymczasem wg. Hovarda Gardnera człowiek odbiera świat na różne sposoby: myśli wizualnie, słuchowo, przestrzennie, kinestetycznie, abstrakcyjnie (2009).

Badania dotyczące problematyki dzieci zdolnych podejmowane są dosyć często i w szerokim zakresie. Najczęściej autorzy koncentrują się na takich zagadnieniach jak: kształcenie i wychowanie uczniów zdolnych i uzdolnionych (Lewowicki, 1986); ogólna charakterystyka uczniów zdolnych (Bilidiren, 2018; Limont, 2010; Gross, 2005); osiągnięcia uczniów zdolnych (Ledzińska, 1996; Sękowski, 2000); uwarunkowania osobowościowe i środowiskowe rozwoju ucznia zdolnego (Giza, 2006; Karwowski, 2005); rodzina uczniów zdolnych i uzdolnionych (Dyrda, 2012); niepowodzenia szkolne (Dyrda, 2007); dzieci zdolne w ocenach nauczycieli (Schroth & Helfer, 2008); społeczne kompetencje dzieci uzdolnionych (Winner, 2000).

Natomiast niezwykle rzadko podejmowane są badania dotyczące dzieci zdolnych przebywających w pieczy zastępczej. Podopieczni pieczy zastępczej stanowią niejednokrotnie grupę zaniedbaną wychowawczo i edukacyjnie, pozbawioną wzorów osobowych, wartości i priorytetów życiowych, przez co stwarzają liczne problemy wychowawcze (Ruszkowska, 2013). Dlatego też podjęto rozważania na

temat funkcjonowania społecznego dziecka zdolnego w pieczy zastępczej. Warto wspomnieć, że piecza zastępcza ma charakter tymczasowy, może przybierać formę rodzinną (rodziny zastępcze, rodzinne domy dziecka) bądź instytucjonalną (placówki opiekuńczo-wychowawcze).

Przyjęte definicje pojęcia zdolności

Przystępując do charakterystyki dzieci i młodzieży zdolnej przebywającej w środowisku pieczy zastępczej, należy przyjąć konkretną definicję pojęcia zdolności i zastanowić się, czy będziemy ją odnosić do inteligencji (Gardner, 2009) nazywanej przez niektórych badaczy zdolnością ogólną (Hornowski, 1986) i utożsamianej najczęściej z szybkością uczenia się lub umiejętnością przystosowania się), czy też do zdolności określonej, konkretnej dziedziny aktywności (nazywanej często uzdolnieniem, zdolnością szczegółową, kierunkową czy specjalną (Limont, 2010). Pomimo przewagi opracowań, w których omawiane są zdolności poznawcze i inteligencja (ujmowana jako zdolność ogólna i stanowiąca poznawczą podstawę osiągnięć szkolnych), pojęcie zdolności powinno odnosić się do wszystkich sfer funkcjonowania i działalności człowieka zarówno w wąskim, jak i szerokim ujęciu (Muszyńska, 2019).

Na potrzeby realizowanych badań przyjęto, że zdolność to właściwość jednostki odnosząca się do określonego, wąskiego lub szerokiego obszaru jej aktywności i przejawiająca się w ponadprzeciętnym poziomie zachowań lub realizacji zadań, będących obserwowalnym wyrazem tej aktywności (Muszyńska, 2019). Aktywność może odnosić się do różnych sfer funkcjonowania jednostki: poznawczej, językowej, matematycznej, sportowej, muzycznej, plastycznej i in. (Lewis, 1998).

Metodologia

Celem badań było rozpoznanie sytuacji zdolnych podopiecznych w instytucjonalnej i rodzinnej pieczy zastępczej oraz czynników, które mogły mieć wpływ na rozwój ich zdolności. Skoncentrowano się przy tym na funkcjonowaniu społecznym zdolnych wychowanków. Badanie zmierzało do eksploracji działań podejmowanych na rzecz rozwoju uzdolnień podopiecznych w zastępczych środowiskach wychowawczych.

Zastosowano procedurę sekwencyjnego badania mieszanego (Creswell, 2013; Tashakkori i Teddlie, 2003). Badania realizowano dwufazowo od kwietnia do grudnia 2018 roku. Pierwsza faza miała charakter ilościowy, wykorzystano

w niej badania sondażowe przeprowadzone na terenie trzech województw: lubelskiego, warmińsko-mazurskiego i świętokrzyskiego. Przy wyborze województw uwzględniono czynniki mające wpływ na dysfunkcjonalność rodziny i umieszczanie dzieci w pieczy zastępczej, tj.: bezrobocie, migracje, status ekonomiczny rodzin. Badane województwa wymieniane są wśród pięciu województw o najniższym produkcie krajowym brutto PKB na mieszkańca, największym bezrobociu, niskim statusie ekonomicznym, dużych migracjach. W badaniach zastosowano kwestionariusz ankiety dla podopiecznych oraz wywiad skategoryzowany z dyrektorami/koordynatorami placówek. Drugi etap traktowany był jako faza uzupełniająca, w celu eksploracji kilku wyłonionych przypadków zdolnych podopiecznych. Dzieci i młodzież zdolną wyodrębniono na podstawie kryteriów psychopedagogicznych, tj.: nominacja rodzicielska (w tym przypadku nominacja dyrektorów/koordynatorów w placówce); autonominacja oraz bardziej wymierne kryteria, tj. udział w olimpiadach, konkursach, zawodach i sukcesy w nich osiągnięte oraz rozwijane zainteresowania szkolne i pozaszkolne koncentrujące się w obrębie określonych obszarów. W fazie drugiej przeprowadzono wywiad jakościowy z wychowawcą lub pedagogiem wskazanym przez dyrektora placówki. Analizom poddano wybranych podopiecznych zarówno o zdolnościach ogólnych, jak i kierunkowych. W analizach jakościowych uwzględniono tylko te przypadki, które uzyskały pozytywną nominację dyrektora/koordynatora; wskazały swoją osobę jako zdolną (autonominacja); brały udział w olimpiadach, konkursach lub zawodach oraz rozwijały swoje zainteresowania.

Badacze osobiście odwiedzili 40 placówek, rozmawiali z ich dyrektorami, bądź koordynatorami. Kwestionariusz ankiety uzupełniło 315 podopiecznych pieczy zastępczej (w tym 32 wychowanków pieczy rodzinnej). Dzięki pierwszej fazie badań uzyskano informacje na temat zainteresowań dzieci i form ich rozwijania, uczestnictwa w konkursach, olimpiadach, zawodach sportowych.

Następnie wyłoniono przypadki dzieci zdolnych i uzdolnionych w obu rodzajach pieczy. Przyjmuje się, że jedną z metod identyfikacji zdolności jest nominacja rodzicielska (Dyrda, 2007, s. 14), bowiem to rodzice jako pierwsi identyfikują u swoich dzieci uzdolnienia (Gwiazdowska-Stańczak i Sękowski, 2018, s. 55). W niniejszych badaniach oparto się na opinii dyrektorów i koordynatorów badanych placówek stanowiących substytut nieobecnych rodziców. W ich opinii w badanej pieczy zastępczej przebywa 8 podopiecznych o zdolnościach ogólnych (co stanowi 2,5% badanych) i 25 o zdolnościach kierunkowych (7,9%). W niniejszych badaniach posłużono się również kryterium autonominacji – nominacja samego siebie i swoich potrzeb edukacyjnych (Gwiazdowska-Stańczak i Sękowski, 2018, s. 57). Na tej podstawie wyłoniono 4 podopiecznych o zdolnościach ogólnych i 8 o zdolnościach kierunkowych.

Innym, bardziej wymiernym kryterium zdolności i uzdolnień uczniów jest udział w konkursach, olimpiadach, zawodach zakończonych sukcesem (Dyrda, 2007, s. 14) czy też otrzymywanie stypendiów naukowych (Gwiazdowska-Stańczak i Sękowski, 2018). Żaden z badanych podopiecznych nie otrzymywał stypendium naukowego, zaś tylko nieliczni, którzy startowali w olimpiadach i konkursach, odnosili sukcesy.

Ostatecznie biorąc pod uwagę nominacje rodzicielskie, autonominacje, uczestnictwo w konkursach czy zawodach i zestawienie ich z posiadanymi i rozwijanymi zainteresowaniami, wyłoniono cztery przypadki podopiecznych o zdolnościach ogólnych (trzy dziewczyny z województwa lubelskiego i jedna dziewczyna z województwa warmińsko-mazurskiego) i sześciu podopiecznych o zdolnościach kierunkowych (chłopak uzdolniony matematycznie – województwo lubelskie; dziewczyna o uzdolnieniach lingwistycznych – województwo lubelskie; dziewczyna uzdolniona wokalnie – województwo warmińsko-mazurskie; dziewczyna o uzdolnieniach literackich – województwo warmińsko-mazurskie; dwóch chłopców uzdolnionych sportowo – województwo świętokrzyskie).

Rezultaty

Zainteresowania wychowanków pieczy zastępczej

Badania sondażowe pozwoliły pozyskać informacje na temat zainteresowań i pasji podopiecznych pieczy zastępczej. Zainteresowania przygotowują do samorozwoju i samokształcenia przez całe życie, są istotnym wyznacznikiem drogi życiowej człowieka, mogą wynikać także ze szczególnych predyspozycji czy uzdolnień dziecka w danym zakresie.

Z przeprowadzonych badań wynika, że 22,9% podopiecznych pieczy zastępczej w województwie lubelskim nie posiada żadnych zainteresowań, nieco mniejszą grupę (18,4%) stanowią podopieczni województwa warmińsko-mazurskiego, najmniej liczną zaś województwa świętokrzyskiego (7,3%). Posiadanie zainteresowań nie jest jednoznaczne z ich rozwijaniem. Rozwój zainteresowań deklaruje co trzeci podopieczny pieczy zastępczej województwa lubelskiego i świętokrzyskiego oraz co drugi z województwa warmińsko-mazurskiego.

Nieco ponad 15% podopiecznych we wszystkich badanych województwach deklaruje posiadanie zróżnicowanych zainteresowań, najczęściej jest to połączenie zainteresowań sportowych z artystycznymi (muzycznymi bądź plastycznotechnicznymi). Spora grupa młodych ludzi (ponad 10%) wymienia zainteresowania, których nie dało się przyporządkować do żadnej kategorii, znalazły się tam takie pasje jak: fryzjerstwo, stylizacja, motoryzacja, majsterkowanie, filatelistyka, kulinaria.

Badania potwierdzają, że na rozwój zainteresowań wpływ ma głównie wiek, płeć i środowisko, w którym podopieczni aktualnie przebywają. Zainteresowania sportowe przejawiają głównie chłopcy, dziewczęta zaś deklarują pasje plastyczne, muzyczne czy inne tj. gotowanie, fryzjerstwo. Dzieci młodsze, głównie uczniowie szkoły podstawowej, dwukrotnie częściej zgłaszają posiadanie zainteresowań. Placówki usytuowane w środowisku wiejskim oferują znacznie mniej możliwości rozwijania zainteresowań i pasji.

Dużą rolę odgrywa także samo środowisko szkolne, o ile aktywnie uczestniczy w przygotowaniu dzieci i młodzieży do udziału w życiu społeczno-kulturalnym (Winiarski, 2017, s. 265) poprzez organizację różnego typu zajęć dodatkowych. Środowisko wiejskie pod tym względem wypada znacznie gorzej, bowiem szkoła wiejska zazwyczaj nie ma żadnej oferty zajęć dodatkowych albo jest ona bardzo uboga. Potwierdzają to wypowiedzi wychowawców:

[...] jest problem z dojazdem i powrotem do domu, gdyby dziecko chciało zostać po lekcjach na jakieś zajęcia dodatkowe. Szkoła nic nie oferuje, kończą się lekcje i placówka jest zamykana (wychowawca, woj. lubelskie, piecza instytucjonalna).

Bardzo istotne z perspektywy prowadzonych badań wydawało się sprawdzenie, czy badani podopieczni pieczy zastępczej uczestniczą w konkursach przedmiotowych, olimpiadach, zawodach sportowych. Z badań wynika, że najczęściej zgłaszane są udziały w zawodach sportowych, częściej w województwie warmińsko-mazurskim i świętokrzyskim (ponad 23% podopiecznych), rzadziej w lubelskim, bo jest to niespełna 15%. Uczestnictwo w konkursach przedmiotowych i olimpiadach zgłasza niewielka grupa: 8% w województwie warmińsko-mazurskim, w pozostałych dwóch jest to już tylko około 5% podopiecznych. Udział w konkursach wokalnych i plastycznych zdarza się jeszcze rzadziej we wszystkich trzech województwach i oscyluje w granicach 2-3%. Sam udział w konkursie czy zawodach sportowych nie oznacza jeszcze sukcesów, co podkreślają w swych wypowiedziach dyrektorzy i koordynatorzy:

[...] tylko nieliczni nasi wychowankowie startują w olimpiadach i konkursach, odnosząc przy tym sukcesy; warmińsko-mazurskie – dziewczyna odnosi sukcesy w szkolnych, międzyszkolnych i regionalnych konkursach wokalnych; dziewczyna startuje w różnych konkursach literackich organizowanych przez placówkę i przez szkołę, zawsze je wygrywa; świętokrzyskie – nasze dzieciaki odnoszą sukcesy sportowe, chłopcy grają w piłkę nożną w znanych klubach, gdzie zostali przeniesieni na prośbę trenera; lubelskie – dziewczyna odnosi sukcesy w szkolnych, międzyszkolnych i lokalnych konkursach z zakresu języka angielskiego.

Funkcjonowanie społeczne zdolnych podopiecznych

Leta S. Holingworth (1926) ustaliła, że im bardziej dzieci odbiegają od przeciętnej dla danego wieku, tym więcej problemów z ich przystosowaniem, im wyższe IQ, tym większe problemy z rówieśnikami. Jako potwierdzenie może posłużyć przykład 17-latkę z placówki w województwie lubelskim:

[...] dziewczyna jest bardzo zdolna, niestety ma poważne problemy z relacjami w środowisku rówieśniczym zarówno w szkole, jak i placówce, przejawia ponadto postawę roszczeniową, za swoje nieustanne wybryki podlega ciągłemu systemowi karania, np. w formie odbierania kieszonek, czy różnego rodzaju zakazom (wychowawca, piecza instytucjonalna);

czy inny przykład:

[...] nasza podopieczna jest bardzo zdolna, świadectwo z czerwonym paskiem, przejawia uzdolnienia teatralne, literackie, chce zostać prawnikiem. Jednak przejawia bardzo duże problemy społeczne, jest obojętna na zasady dobrego wychowania, nie ma autorytetów, ma tendencje do manipulacji otoczeniem, potrafi buntować resztę podopiecznych przeciw obowiązującym zasadom, lekceważy innych, łatwo popada w konflikty przez co zaburzone jest jej właściwe funkcjonowanie zarówno w środowisku szkolnym, rówieśniczym czy placówkowym (wychowawca, piecza instytucjonalna, woj. warmińsko-mazurskie).

Z badań Miracy Gross wynika, że dzieci zdolne często w szkole czuły się głęboko nieszczęśliwe i społecznie odrzucone (2005, s. 8). Niejednokrotnie dzieci z placówek opiekuńczo-wychowawczych ukrywają fakt swojego pobytu w placówce opiekuńczo-wychowawczej, nie chcą być stygmatyzowane i traktowane gorzej od swoich rówieśników. Potwierdzają to słowa przytoczone przez wychowawcę jednej z placówek województwa lubelskiego:

[...] jedna z naszych podopiecznych (bardzo zdolna uczennica, świadectwo z czerwonym paskiem) musiała zmienić szkołę, bo w starej nie dało się wytrzymać, dziewczyna miała wrażenie, że wszyscy szepczą poza jej plecami, że jest z patologii, nie chciało jej się uczyć, wracała zmęczona i z bólem głowy do placówki. Zmieniła środowisko szkolne, teraz nikt nie wie, że jest z domu dziecka i jest ok. Uczy się dobrze więc nie ma większych problemów z nauczycielami, z kolegami raczej też nie.

Zdarza się, że dziecko zdolne nie jest w stanie odnaleźć się w grupie rówieśniczej, bowiem nie potrafi ona docenić jego talentu, dlatego też zazwyczaj świet-

nie odnajduje się w starszym towarzystwie, woli bawić się z dziećmi starszymi i dorosłymi (Limont, 2005). Potwierdzają to słowa jednej z opiekunek z województwa lubelskiego:

[...] nasza podopieczna, dziś już dorosła osoba nigdy nie potrafiła dogadać się z innymi dzieciakami, zawsze wybierała towarzystwo wychowawców, pedagoga czy nauczycieli w szkole, nawet chłopaka znalazła kilka lat starszego od siebie.

Samotność jest często spotykaną cechą dzieci uzdolnionych. Niektórzy badacze problemu tłumaczą samotność dzieci zdolnych tym, że mają one bogaty świat wewnętrzny, który sprawia, że czują się dobrze same ze sobą (Winner, 2000). Potwierdzają to badania prowadzone przez autorki, bowiem większość analizowanych przypadków to samotnicy, wybierający towarzystwo książek, komputera czy swoich pasji. Dzieci uzdolnione mają niewielką liczbę potencjalnych przyjaciół, którzy dzieliliby z nimi ich zainteresowania, jest to szczególnie problem w przypadku dzieci przebywających w pieczy zastępczej, stanowią one bowiem znikomy procent społeczności placówki.

Badania Aminy Osmanović i Ceylani Akay (2018) wskazały, że dzieci uzdolnione mają wiele problemów w procesie socjalizacji, a przyczyn należy szukać w cechach osób uzdolnionych, takich jak: asynchronizm w rozwoju, wrażliwość emocjonalna, neurotyczny perfekcjonizm, potrzeba pracy na swój własny sposób, poczucie różnicy między sobą a rówieśnikami. Inną grupę przyczyn problemów z socjalizacją Osmanović i Akay (2018) określają jako czynniki społeczno-kulturowe, do których zaliczają: instytucję edukującą, która nie jest w stanie zaspokoić naukowych potrzeb dzieci uzdolnionych, oraz pewne normy społeczne, które naczynają każdego, kto zachowuje się w odmienny sposób. Przykładów jest wiele, w każdym z badanych województw znalazła się placówka, w której dyrektorzy czy wychowawcy wypowiadali się negatywnie o współpracy ze szkołami różnych szczebli, które niewiele miały do zaoferowania uczniom zdolnym, nie bardzo wiedziały co z tym uczniem zrobić i jak go traktować. W niektórych szkołach (szczególnie w małych szkołach wiejskich) nauczyciele nie pracowali z dzieckiem wychowawczo, stygmatyzowali „dzieci placówkowe”, żądali, by z dzieckiem uczęszczać do lekarza psychiatry, podawać dzieciom leki psychotropowe, robili wszystko, by się dziecka pozbyć.

Wnioski

Biorąc pod uwagę literaturę przedmiotu oraz wyniki badań własnych, należy stwierdzić, że sukcesy podopiecznego warunkowane są przez wiele różnych czynników, tj.: inteligencja, kreatywność, uwarunkowania osobowościowe (brak motywacji, nieufność, negatywny obraz siebie), jak również środowisko, w którym rozwija się i kształtuje młody człowiek. Niesprzyjające warunki (a za takie należy uznać pobyt dziecka w pieczy zastępczej) mogą spowodować zahamowanie lub zanik rozwoju zdolności. U podopiecznych pieczy zastępczej, których doświadczenia poznawcze nie są zbyt bogate, czy też ujawniły się problemy emocjonalne związane z niesprzyjającym środowiskiem rodzinnym, często nie rozwijają się wybitne zdolności poznawcze, dlatego też – jak wskazują badania – dziecko zdolne w pieczy zastępczej to rzadkość.

Istotną rolę odgrywa także środowisko szkolne, zwłaszcza takie, które współpracuje z rodziną (w badanych przypadkach z placówką) oraz zapewnia dostęp do zajęć rozwijających. Przeprowadzone badania wskazują na liczne trudności na tle współpracy ze szkołą, bowiem niektóre instytucje edukacyjne stygmatyzowały dzieci z placówki, nie było zrozumienia ze strony nauczycieli dla trudnej sytuacji dzieci z pieczy zastępczej, szkoły nie miały oferty zajęć dla dzieci zdolnych, nauczyciele nie byli przygotowani do pracy z dzieckiem zdolnym, sztucznie wyszukiwali trudności wychowawcze, traktując ucznia zdolnego jako problemowego.

Jednym z predyktorów osiągnięć podopiecznych zdolnych jest posiadanie i rozwijanie zainteresowań. Na rozwój zainteresowań badanych młodych ludzi wpływ miało głównie usytuowanie placówki, w której respondenci aktualnie przebywają, na niekorzyść placówek zlokalizowanych w środowisku wiejskim (brak oferty zajęć dodatkowych). Ważna była również sytuacja materialna placówek, bowiem nie wszystkie placówki mogły pozwolić sobie na płatne zajęcia dodatkowe, a zdecydowanie najtrudniejszą sytuację miały świeckie placówki rodzinne. Za istotne należy również uznać iż zdolni podopieczni pieczy zastępczej dysponujący dużym potencjałem rozwojowym zazwyczaj przejawiali liczne problemy w funkcjonowaniu społecznym, na co rzutować mogły wcześniejsze negatywne doświadczenia w relacjach z otoczeniem.

Bibliografia

- Bildiren A. (2018). The Interest Issues of Gifted Children World. *Journal of Education*, 8, 1, 17–26. DOI: 10.5430/wje.v8n1p17
- Bonar J. (2014). Szkoła jako środowisko blokujące potencjał twórczy uczniów. W: E. Ogrodzka-Mazur, U. Szuścik, A. Gajdzica, (red.), *Edukacja małego dziecka: szkoła przemiany instytucji i jej funkcji* (s. 41–48). Kraków–Cieszyn: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
- Creswell J.W. (2013). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. London: Sage.
- Dyrda B. (2012). *Edukacyjne wspieranie rozwoju uczniów zdolnych. Studium społeczno-pedagogiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Dyrda B. (2007). *Zjawiska niepowodzeń szkolnych uczniów zdolnych. Rozpoznanie i przeciwdziałanie*. Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
- Gardner H. (2009). *Inteligencje wielorakie. Nowe horyzonty w teorii i praktyce*. Przeł. A. Jankowski. Warszawa: Laurum.
- Giza T. (2006). *Socjopedagogiczne uwarunkowania procesów identyfikowania oraz rozwoju zdolności uczniów w szkole*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Gross M.U.M. (2005). *Exceptionally Gifted Children*. London–New York: Routledge Falmer Taylor & Francis Group.
- Gwiazdowska-Stańczak S., Sękowski A.E. (2018). *Rodzina uczniów zdolnych*. Warszawa: Difin.
- Hollingworth L.S. (1926). *Gifted Children: Their nature and nature*. New York: Macmillan.
- Hornowski B. (1986). *Rozwój inteligencji i uzdolnień specjalnych*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Karwowski M. (2005). *Konstelacja zdolności. Typy inteligencji a kreatywność*. Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
- Lewowicki, T. (1986). *Kształcenie uczniów zdolnych*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Lewis G. (1998). *Jak wychować utalentowane dziecko?*. Przeł. A. Pawełczak. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Ledzińska M. (1996). *Przetwarzanie informacji przez uczniów o zróżnicowanym poziomie zdolności a ich postępy w szkole*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza WPUW.
- Limont W. (2010). *Uczeń zdolny. Jak go rozpoznać i jak z nim pracować*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Limont W. (2005). Uczeń zdolny jako problem wychowawczy. W: tegoż (red.), *Wybrane zagadnienia edukacji uczniów zdolnych*. T. II. (s. 123–137). Kraków: Oficyna Wydawnicza IMPULS.
- Melosik Z. (2008). Edukacja merytokratyczna i społeczne konstrukcje sukcesu życiowego. *Problemy Wczesnej Edukacji*, 1 (7), 7–17.
- Muszyńska E. (2019). Czynniki i mechanizmy kształtowania się zdolności. W: E. Piotrowski, M. Porzucek-Miśkiewicz (red.), *Edukacja osób zdolnych* (s. 153–181). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Osmanović A., Akay C. (2018). Social Adaptability of Elementary School Gifted Students. *European Researcher*, A, 9(1), 42–49. DOI: 0.13187/er.2018.1.42.
- Rocznik Statystyczny Województw 2017*. Warszawa: Główny Ośrodek Statystyczny.
- Ruszkowska M. (2013). *Rodzina zastępcza jako środowisko opiekuńczo-wychowawcze*. Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
- Schroth S.T., Helfer J.A. (2008). Identifying gifted students: Educator beliefs regarding various policies, processes, and procedures. *Journal for the Education of the Gifted*, 32(2), 155–179. DOI: org/10.4219/jeg-2008-850.
- Sękowski A.E. (2000). *Osiągnięcia uczniów zdolnych*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Szmidt K.J. (2001). *Twórczość i pomoc w tworzeniu w perspektywie pedagogiki społecznej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Tashakkori A., Teddlie C. (2003). *Handbook of mixed method research in the social and behavior sciences*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Winiarski M. (2017). *W kręgu pedagogiki społecznej. Studia-szkice-refleksje*. Łódź–Warszawa: Społeczna Akademia Nauk.
- Winner E. (2000). The origins and ends of giftedness. *American Psychologist*, 55, s. 159–169. DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.159.